

*Д-р Панајотиис  
Цакиријалоџлу*

**ПСИХОЛОШКА  
ИНТЕРПРЕТАЦИЈА  
ЗА ПОТЕКЛОТО И  
СМИСОЛОТ НА  
ВРЕДНОСТИТЕ**

**АПСТРАКТ**

Во трудот е презентирани спорот меѓу етичкиот трансцендентализам и етичкиот емпиризам во светлина на психолошката теорија на вредности. Конфронтацијата на позициите психоанализата и хуманистичко – егзистенцијалната теорија во врска со потеклото, развојот и смисолот на највисоките динамизми на хуманото однесување и егзистенција, овозможува да се согледаат причините концептиските и практичните разлики меѓу двете доминантни школи, а во исто време да се утврдат можностите за соединување на нивните аксиолошки учења во конзистентен научен систем. Имајќи ги в предвид стремежите на теоријата за

*Panajotis Cakirpaloglu,  
Ph. D.*

**PSYCHOLOGICAL  
INTERPRETATION  
OF THE ORIGIN  
AND SENSE  
OF VALUES**

**ABSTRACT**

This article aims at presenting the conflict between the ethical transcendentalism and ethical empiricism in light of the psychological theory of values. The conflicting position of psychoanalysis and the humanistic-existential theory regarding the origin, development and the sense of the highest dynamisms of human behavior and existence enables us to see the reasons for the conceptual and practical difference between the two dominant schools as well as establish the possibilities for uniting their axiological studies into one consistent scientific system. Having in mind that the theory of consilience strives to unite the scientific disciplines whose sub-

консилиенција за соединување на научните дисциплини, чиј предмет на интерес е човекот, во еден научен систем, за психологијата ваквата перспектива претставува *conditio sine qua non* за научно објаснување на природата на човечките постапки.

**Клучни зборови:** аксиологија, етика, вредности, самоактуелизација.

ject of interest is the human himself into one scientific system in psychology this view represents *conditio sine qua non* for the scientific explanation of the nature of human actions.

**Key words:** axiology, ethics, values, self-actualization

Вредноста претставува *сѐекнаѝа ѝсихичка дисѝозиѝија да се ѝосѝаѝува или сѝреми кон одредена цел соѝласно со субјекѝивноѝо сфаќање на доброѝо*. (4, с. 385). Вредноста е добро, формирано во процесот на социјална интеракција на единката, добро кое мотивира, определува идни цели и согласно со нив ја насочува и регулира идни индивидуалната и социјалната акција.

Современата психолошка теорија негува два пристапа кон човековите вредности. Едниот пристап е познат како вредносен трансцендентализам, вториот пак како вредносен хуманизам. Иако делат заеднички предмет - доброто како основен именител на сите човекови стремежи - и аксиолошките позиции на психолошкиот трансцендентализам и психолошкиот хуманизам заемно се исклучуваат и во основа ги продолжуваат конфронтациите на одделните филозофски и религиозни етички доктрини.

Психолошкиот трансцендентализам ги смета вредностите за априорни категории на човековото доживување и активност: доброто како содржина и цел немаат потекло во човекот, ниту во групата како интенционална организација на луѓе. Вистинскиот извор на вредностите е авторитетот, персонифициран во конкретна надредена личност (водач), возвишено битие (Господ), институција (држава), идеологија (политичка, религиозна...). Вредностите ги создава авторитетот, кој едновременно се грижи за нивно безусловно прифаќање од страна на потчинетите. Вредностите имаат инструментална функција и служат за остварување на интересите на надворешниот авторитет.

Теолошкиот трансцендентализам постулира дека вистината и вредностите ги создал единствениот творец, Господ. Согласно со тоа св. Августин го истакна кредото „Верувај за да спознаеш“ (лат. *crede, ut intellegas*), основа на моќната патристичка етика. Верата претставува највисока вредност на чове-

кот зашто потекнува од Бога. Теандриската философија (Теос - Господ, Андрос - човек) на св. Августин ја претпочита верата поткрепена со разум; таквата вера го соединува човекот со Господ и му носи блаженство. „Луѓето, за да достигнат блаженство, што подразбира учество во врвното добро, не треба да бараат посредник во демонот, туку во единствениот Христос“, пишува св. Августин во делото Божја држава (лат. *De civitate Dei*): (2, стр. 462) Патристичкиот морал се потпира врз Платоновата идеалистичка философија која вредностите ги припишува на врвниот Творец. „Кој сака да биде во милост на такво битие (Господ), мора и сам да стане што е можно посличен на Него, од што произлегува, дека оној кој е разумен, на Бога му е мил зашто Нему му е сличен, додека неразумниот човек се разликува од Него, му се спротиставува и затоа е неправеден“, стои во Платоновият *Закон*. (12, стр. 106) Верата ги содржи критериумите за доброто и злото; доброто е возвишена идеја и ја артикулира божјата суштина.

Аксиолошки трансцендентализам изразуваат одделни социолошки теории, истиот пак е присутен во тоталитарните идеолошки системи. Михајло Поповиќ, во студијата Проблеми на општествената структура (срп. *Проблеми друшћивене сѝрукѝуре*), ги одредува вредностите и нормите како „помалку или повеќе прифатени општествени стандарди со кои се регулира општествената дејност и однесувањето на луѓето.“ (13, стр. 114) Вредностите ги одредуваат содржините и целите на човековата дејност, нормите, пак, социјално прифатливите облици на остварување на вредностите. Вредностите кажуваат *што е добро и каде се наоѓа*, нормите одредуваат *правила за остварување на саканото добро*.

Идеолошкото одредување на вредностите е во функција на остварување на политичките и себичните цели на владејачката политичка елита. Посебно деструктивен облик претставува етиката на тоталитарните системи од двата политички екстреми. Тоталитарната етика е ирационална, безобзирна и деструктивна во поглед на определувањето и спроведувањето на доброто. За таа цел се користат институциите на авторитарната држава кои го моделираат моралот на потчинетите граѓани. Пример е нацистичкиот проект за создавање морално возвишено семејство и зголемување на ариевскиот наталитет, кој уметнички го отслика Бохумил Храбал во новелата „Го служев англискиот крал“ (чеш. *Obsluhoval jsem anglického krále*). Етичките принципи на Третиот Рајх ги проектираше Адолф Хитлер во делото „Мојата борба“ (гер. *Mein Kampf*): „Народната борба во сопствената педагошка работа мора да му посвети поголемо внимание не само на физичкиот развој, туку и на воспитувањето на карактерот. Доколку не може во потполност да се отстранат бројните морални болести кои во себе ги носи народниот организам, сигурно би можело значително да се намалат по пат на насочено воспитување.“ (7, стр. 304)

Според Хитлер, грижата за наднационалните идеали требаше да се оствари „со помош на културнотворната раса, со што би никнала супериорна култура на луѓето“ (7, стр. 287). Дубиозна анализа на авторитарната етика презентира Ерих Фром во делото „Човек за себе“.

Идејата за вредносен трансцендентализам ја освои и психологијата. Концепцијата за априорното потекло на човековите вредности и моралот е присутна во необихејвиоризмот на Скинер и психоанализата на Сигмунд Фројд, вклучувајќи ги и нејзините социјално - културни варијанти (персоналистичката психоанализа на Игор Карузо, концепцијата за нерепресивна цивилизација на Херберт Маркузе и сл. ).

Хуманистичката етика, како антипод на вредносниот трансцендентализам, постулира: *човекој е во основа добар; вредносниите ја одразуваат суштината на човековата природа*. Основите на хуманистичката етика ги наоѓаме кај Сократ, според кој, моралот и сознанието претставуваат две страни од ист процес. Доброто и злото се предмет на познавањето, од друга страна, познавањето на вредностите ја одредува практиката и целите на човекот. „Напредокот, среќата и доблеста се можни со рационален и морален увид во сопственото битие и внатрешниот свет“, учел Сократ (Цит ин 8, стр. 103) Морално освестениот човек знае што е добро и согласно со тоа го одбира најдобриот пат кон доблеста. Изреката „Запознај се себе си“ ја изразува суштината на Сократовата етичка мисла од која црпат современите хуманистички концепции.

Етичкиот емпиризам ја имплицира субјективната природа на вредностите. Човечките вредности се производ на практичното размислување; целите претставуваат конкретизација на вредностите. Рационалната желба е извор на индивидуалната среќа и највисоките вредности. Практичното расудување на слободниот човек создава етички принципи, додека чистиот ум го открива светот на објективната стварност. Разликата помеѓу практичното и теориското мислење е највидлива во нивните крајни продукти: вредносните и логичките судови. Аристотел забележал дека практичното расудување ги открива морално етичките вредности, теориското мислење води кон разумските (дианоетичките) вредности. (1, стр. 272) Паралелата помеѓу рационалната философија на Аристотел и современата психологија е очигледна: Карл Густав Јунг постулира еднаквост помеѓу мислењето и емоциите, сметајќи ги како рационални процеси: мислењето прави дистинкција помеѓу вистината и лагата, а емоциите помеѓу доброто и злото.

Емпиризмот во психологијата обединува бројни школи и концепции: хуманистичката етика на Ерих Фром, хиерархиската концепција на вредности на Абрахам Маслов, персоналистичката психологија на Гордон Олпорт, егзистенцијалната психологија на Виктор Франкл, позитивната психологија на Мартин Селигман и Михал Чиксентмихал (Mihaly Csikszentmihalyi) ...

Во натамошниот текст следи дискусија за одбраните вредносни премиси на Фројдовиот трансцендентализам и емпиризмот кај Маслов.

## ПСИХОАНАЛИЗАТА И ВРЕДНОСТИТЕ

Прашањата за етичноста на психоанализата и улогата на ова влијателно учење во психолошкото разбирање на личноста имаат силна вредносна конотација, Во врска со етичноста на психоанализата постојат две спротивставени гледишта: според едното, психоанализата не е и не може да биде нормативна концепција, додека второто гледиште тврди дека длабинската психологија потекнува и истовремено ги артикулира етичките вредности. Компромисното гледиште тврди дека психоанализата ги содржи научните гледишта и специфичната етика на Европа помеѓу 19. -от и 20. -от век.

Психоанализата е учење со силна нормативна конотација изразена, пред се, во психотерапијата. Моралната димензија на психоаналитичката терапија беше остро критикувана од страна на егзистенцијалните психолози. Поради терапевтското наметнување на идентичните вредности и норми кои довеле до развој на патолошката состојба, Франкл ја означил психоанализата за лицемерна, непродуктивна и нехумана етичка доктрина.

Психоанализата постулира дека *човекој е во основа зол*. Ваквиот аксиолошки став произлегува од верувањето во инстинктивната природа на човечките тенденции раководени од принципот на задоволство. Развојот на личноста подразбира културна и општествена трансформација на примитивните психолошки тенденции. Културата и општеството располагаат со систем награди и казни за усвојување на вредности и норми со кои индивидуалниот егоизам се менува во социјално пожелен алтруизам. Усвојувањето на надворешните норми и вредности е услов за развој на личноста, посебно на совеста која се наоѓа во Суперегото. „Суперегото е претставник на сите морални ограничувања, застапник на стремежите за усовршување”, забележува Фројд во Новите предавања. (6, стр. 156) Суперегото се развива по пат на идентификација. Идентификацијата е значајна за формирање на карактерот, специфичниот морал и идеалите на личноста.

Психоанализата разликува два вида идентификација: одбранбена и развојна. Одбранбената идентификација е регресивна: ја прави личноста зависна од надворешните авторитети, додека моралниот развој често не ја преминува границата на моралната хетерономија. Развојната идентификација е прогресивна: води кон осамостојување на човекот и формирање сопствен систем на морални вредности и морална автономија. За моралниот развој клучни се емоционалните искуства на личноста: стравот од казна резултира со понизок морален дострел - морална хетерономија; љубовта и резpektот го помагаат раз-

војот на автономниот морал. Според психологот Б. Поповиќ, модели за идентификација можат да бидат и поединци вон кругот на примарното семејство. (Cit. in 14, стр. 377)

Фројдовото учење за инфериорниот морал на жената беше мета на чести критики. Постулирал дека карактерот и моралниот развој зависат од специфичното психосексуално искуство на детето, како и од анатомската разлика помеѓу машките и девојчињата. Ваквата дискриминаторна доктрина е оспорувана од страна на науката и самиот живот.

Др. Џун Танги (June Tangney) од Универзитетот Џорџ Мејсон во САД спроведе анализа на моралните разлики помеѓу мажите и жените. Појдовна теза беше дека развојот на Суперегото подразбира учество на одредени емоции, пред се вината и срамот, кои ги рагулираат моралните чувства и постапките на луѓето. Споредувајќи ги наодите на 12 независни студии др. Танги не откри докази за морална супериорност на мажите; наодите одеа во прилог на жените, кои подобро ја контролираат сопствената лутина и попозитивно реагираат кон сиромашните, болните и неспособните луѓе. „Кога се работи за моралот жените се поразвиени од мажите”, заклучува Др. Танги. (Cit in. 3, стр. 28).

Меѓу позначајните Фројдови придонеси кон современата психолошка теорија на вредностите, ги издвојуваме категориите:

- *несвесни вредносѝи*, чие потекло може да биде нагонско а исто така и психолошко во смисла на потиснати емоционални содржини;
- *йројшивредносѝи*, во кои се содржани Его стремежите по пат на контраинвестиции од свеста да ги отстрани напнатоста и непријатните содржини;
- *сублимација* - психолошки одбранбен механизам со кој примитивните нагонски желби на личноста добиваат социјално пожелен израз и вредности.

## Критика

Психоаналитичкиот модел на вредносен трансцендентализам е критикуван од страна на бројни психолози и интелектуалци. Генерално, тие ја отфрлаат тезата за човекот како пасивно, реактивно и детерминирано битие со кое раководат инстинктивни тенденции и несвесни желби. Фром, Олпорт, Маслоу, Роџерс и другите психолози со хуманистичка ориентација, ја критикуваат тезата на Фројд дека злото претставува јадро на човекот. Наспроти тоа, тврдат дека човекот е априори добар, социјабилен и алтруистичен и, што е најважно, активен творец на сопствените и на културните вредности. Несвесните вредности не ги отфрлаат, меѓутоа го релативизираат нивното значење. Според Олпорт, несвесните желби претставуваат примитивни динамизми својствени за децата, некултивираните возрасни поединци и оние со психички нарушува-

ња. Несвесното доминира кај вредностите со недоволно одредени цели како и кај желбите кои не можат вербално да се искажат.

## ВРЕДНОСТИТЕ ВО ХУМАНИСТИЧКАТА ПСИХОЛОГИЈА

Вредносниот емпиризам го застапуваат психолозите кои човекот го сфаќаат како свесно, слободно и одговорно битие ориентирано кон реализација на сопствените можности. Вредностите имаат емпириска основа, произлегуваат од интенционалната личност и нејзиниот практичен однос кон светот. Протагонистите на психолошкиот емпиризам ги обединува идејата за суштината и смислата на човековото постоење.

Абрахам Маслов смета дека вредностите треба да бидат централна тема на психолошкиот приод кон човекот. Доколку „индивидуалното однесување спаѓа во редот на појави кои не е можно да се објаснат со физички закони“, психолошкиот интерес за вредностите е императив на научниот развој на дисциплината. (9, стр. 67)

Маслов ги дефинира вредностите како инстинктивна подготвеност на човекот за развивање на сопствените потенцијали во содејство со културата. Во таа смисла го воведува поимот *инстинктивни вредности*, со што ја истакнува инстинктивна основа на вредностите. Соодветно на тоа го проширува сопственото учење за хиерархија на потребите, додавајќи ги т. н. метамотиви, односно Б-вредности (В од англ. being = битие). Во состав на Б-вредностите ги истакнува: *добрината, убавоста, совршенството, вистината, правдата, редот, постојаноста, едноставноста, бојажливоста, издржливоста, значењето*. . . Смеслата на самоостварувањето треба да се посматра низ развојот на вредностите и нивната интеграција во систем на врвни динамизми со кои човекот го ограничува влијанието на пониските Д-вредности (Д од англ. дефициент = недостаток).

Во студијата *Кон психологијата на битието* (англ. *Toward a Psychology of Being*) Маслов презентира список од петнаесет метамотиви, вклучувајќи ги и соодветните психопатолошки промени (антивредности). (10, стр. 63)

Б-вредности	<i>Паїџоџена деїривација</i>	<i>Меїџаїџаїџолоџија</i>
Вистина	Нечесност	Недоверба, цинизам
Добро	Зло	Себичност, омраза
Убавина	Грдост	Вулгарност, мрзеливост
Целосност	Хаос	Дезинтеграција
Живост	Безживотност	Чувство на роботизација
Единечност	Униформност	Анонимност
Совршенство	Несовршеност	Немоќ, Разочарување
Потполност	Непотполност	Безнадеж, персеверација
Правичност	Неправичност	Недоверба во правото
Јасност	Конфузна сложеност	Претерана сложеност
Богатство	Ограниченост	Депресија, стеснатост
Ненападност	Нападност	Замор, неспретност
Игривост	Немање смисла за хумор	Параноја
Самодоволност	Непредвидливост	Зависност од други
Смисленост	Недостаток на смисла	Аномија

Вредностите се стремат кон заемно поврзување во пошироки функционални целини. Оттука, вистината е убава, добра, исправна, потполна; доброто е совршено, ненаментнато, претставува богатство итн. Триадата вредности *вистина, добро и убавина* редовно се јавува кај самореализираните личности и го одредува индивидуалниот степен на душевна рамнотежа.

Метапатологијата најчесто се јавува во економски развиените општества, Посебно ги зафаќа младите луѓе кои растеле и живеат во услови на материјална благосостојба. И покрај редовното задоволување на нивните секојдневни потреби овие луѓе страдаат од хроничен недостиг на вредности и животна смисла. Според Франкл, овој сериозен проблем на денешницава ја потврдува древната мудрост дека “човекот не живее само од благосостојба”. (5, стр. 22) Со тоа се согласува со Маслоу, дека „автоматската гратификација на основните потреби не создава метамотивација,“ (11, стр. 30). Среќата не може да се обезбеди со материјални средства, туку низ непрестано откривање на сопственото битие и врвните вредности.

Вредностите се синоним за друшевното здравје. По правило човекот зазема став кон ситуациите или другите луѓе според тоа, дали е тоа за него добро или лошо, дали му предизвикуваат грижа, чувство на вина, гордост и сл. (9, стр. 296) Вредносно ориентирано однесување манифестираат и животните, посебно со способноста да го изберат она што е најдобро за нив. “Животите и луѓето



се способни да научат се што ќе им ги обезбеди крајните добра”, тврди Маслов (9, стр. 48). Со тоа тој ја истакнува филогенетската основа на вредностите, сметајќи ги за дел од историскиот развој на психата.

### Критика:

Приодот на Маслов кон човековото битие зрачи со оптимизам и верба во индивидуалната способност за достигнување врвни вредности. Се работи за своевиден идеализам на хуманистичката аксиологија кој се должи на трајниот интерес за откривање на вредносните квалитети на т. н. самоостварени личности. Според критичарите, се работи за методолошка едностраност кои едно-временно прашуваат: *каков вредносен систем и личности би открил Маслов доколку би ги анализираше личностите на луѓето од сиротишвениот тabor, на yr. На Наполеон Бонапарт, Џон Рокфелер и слично?* Најверојатно, во теоријата создадена врз психолошка анализа на споменатите личности би доминирале егоизмот, мотивацијата за успех, општествената моќ итн.

Против идеалистичкото сфаќање на човековата природа станале и некои од врвните хуманистички психолози. Роло Меј ја оспорува тезата за постоење априорни културни вредности кои го расипуваат доброто јадро на човекот. Ништо помалку не е проблематичен ставот на хуманистичкиот психолог Карл Роџерс, дека *човекој е во суштина добар и дека неговојо зло извира од културата и општеството.* Ваквата аксиолошка позиција го оптоварува етичкото учење на хуманистите со метафизички детерминизам: метафизички, поради едностраното сфаќање на човековата природа, детерминистички заради сфаќањето за пасивната изложеност на човекот на влијанија од општеството и културата. Иако психологијата не го негира влијанието на надворешните културни и општествени чинители врз личноста, останува дилемата *кој ја создал такава култура, доколку не луѓето полни со доблести и мани?* Тезата за постоење на иманентно зло кај човекот е подеднакво исправна како и онаа за постоење на доброто: интегралното разбирање на човековата природа е незамисливо без увид во обете спротиставени тенденции. Оттука, дијалектичкото сфаќање на личноста и нејзините потенцијали претставува пондиритивно сине лya нон за научна заснованост на современата психолошка теорија на вредности; природата подразбира содејство на поларитети, а човекот е дел од истата таа природа.

## ЗАКЛУЧНА ДИСКУСИЈА

Контроверзите околу валидноста на трансценденталистичкиот, односно хуманистичкиот пристап кон врвните сфери на човековото постоење губат на значење доколку се има предвид севкупната сложеност на човековата при-

рода. Без оглед на религиозното, философското, социолошкото или психолошкото потекло, обете спротиставени доктрини одразуваат одделни аспекти на човековото постоење и неговиот историски развој. При тоа, дел од човековото битие произлегува од природата: за тоа сведочи неговата способност за разбирање на логиката на животот како и подреденоста на луѓето нз законите на наследството, биологијата, физиката, хемијата. Оттука, не е исправно да се отфрла влијанието на природата како врвен авторитет: законите на природата се содржани во јадрото на човековото битие, во длабочините на неговото морално чувствување и хумана активност. Трансцендентната природа на човековите вредности ја потврдува фактот дека секој човек е во сопственото битие човечен, и оттука надарен со латентна способност за разликување на доброто и злото. Вака дефинираната трансцендентност не треба да се поистовети со библиските доктрини за божественото потекло на човековиот морал. односно за надреденоста на религијата над етиката. Таа е, пред се, сродна со Кантовиот категорички императив, религиозните и философските доктрини од Исток, како и современите хуманистички теории кои постулираат априорен етички потенцијал кај секој човек. Каков морален и вредносен профил ќе развие конкретната личност зависи од многу фактори, пред се од емоциите, индивидуалното искуство, волјата, квалитетот на социјалните релации како и бројните културно - социјални влијанија.

Тезата за надреденост на религијата врз етиката дополнително ја поткопуваат најновите антрополошки наоди.

Едвард Вилсон, социобиолог и претставник на биодивергенцијата тврди дека човековата природа поседува биолошка основа значајна за развој на етиката и религијата. Согласно со антрополошките наоди за погребните обреди кај првобитните хумани заедници заклучил дека „примитивните елементи на моралното однесување се постари од палеолитските ритуали.“ (14, стр. 288). Според Вилсон, се говори во прилог на тезата дека „религијата никнала на етички основи и дека редовно служела за оправдување на моралните прописи.“ Оттука, тој верува дека идните откритија за биолошката основа на моралните чувства и вреднување ќе ја потврдат оваа, од страна на теолозите и идеалистичките философи, редовно оспорувана и напаѓана теза.

Човековата природа и нејзината историска перспектива ја карактеризира интенционална активност. Индивидуалноста, слободата на изборот и чувството за одговорност се тесно поврзани со непречениот развој на иманентните вредности; вредностите му даваат смисла и го поддржуваат човекот на неговиот пат кон самотрансценденција, кон непречена реализација на неговото био-психо-социо-спиритуално битие.

Психолошкото разбирање на вредностите како содржина, и вреднувањето како процес, претпоставува заземање непристрасна и дијалектичка позиција. Иднината на психолошката аксиологија е во консилиенцијата (научно зближување) помеѓу вредносниот трансцендентализам и вредносниот хуманизам. Тоа е услов за откривање и разбирање на возвишените димензии на душевното.

### Литература:

1. Aristoteles: *Clovek a priroda*. Svoboda, Praha, 1984.
2. Augustinus A. : *O boží obci*. (Civitas Dei) Naklad. Vysehrad, Praha, 1950.
3. Azar, B. : *Was Freud right? Maybe, maybe not*. Monitor of American Psychological Association, Vol. 28, N. 10, Oct. 1997.
4. Cakirpaloglu, P. : *Psychologie hodnot*. Votobia. Olomouc, 2004.
5. Frankl, V. E. : *Necujan vapaj za smislom*. Biblioteka Psiha, Naprijed, Zagreb, 1981.
6. Freud, S. : *Nova predavanja*. Matica srpska. Beograd, 1979.
7. Hitler, A. : *Mein Kampf*. Nakladatelstvi Otakar II, 2000.
8. Kessidy, F. Ch. : *Sokrates*. Svoboda, Praha, 1980.
9. Maslow, A. H. : *Motivacija i licnost*. Nolit, Beograd, 1982.
10. Maslow, A. H. : *A Theory of Metamotivation: The Biological Rooting of the Value-Life*. Journal of Humanistic Psychology, 1967, 7(2).
11. Maslow, A. : *Toward a Psychology of Being*. Van Nostrand Insight Books, second edition. Princeton, 1968. .
12. Platon: *Zakony*. Praha, 1977.
13. Popovic, M. : *Problemi drustvene strukture. Uvod u sociologiju*. Kultura, Beograd, 1967.
14. Popovic, B. : *Psihologija licnosti*. CPP Društva psihologa Srbije. Beograd, 1999.
15. Wilson, E. O. : *Konsilience - Jednota vedeni*. Nakladatelstvi Lidove Noviny, Praha, 1999.